

This paper was read before the M. P. Research Society on 1-2-1948. It relates to a family drawn from Konkani which drifted from priesthood to battlefield in a single generation. Ramaji Narayan Kolhatkar though a Deshmukh in Konkani was a saintly person. He was treated as a priest by the Bhonsla family but Ramaji's two sons viz. Bhaskar Ram (younger), and Konherpant made their name in history. Bhaskar Ram, led Bhonsla forces to Bengal and Orissa but was treacherously murdered in Bhonsla's third expedition in 1744 along with his 21 devoted Sardars, by Ali Verdi Khan, the Nawab of Bengal. The latter triumphed for the time being but he was ultimately compelled to sue for peace. In dejection, Konher Ram left the Raj, as also his son Baboorao though the latter rendered valuable services to the Peshwas in the north. Other heirs followed but they do not impress.

१. हा निबंध मध्यप्रांत संशोधन मंडळातर्फे दिनांक १-२-१९४८ ला वाचण्यांत आला.

Raghujī I conferred on Bhasker Ram's son, governorship of Berar but it did not remain long in the family. The local branch began to decline in course of time and today only one direct heir is left but he is leading an indifferent life. The Bada and belongings have long disappeared.

* * *

कुटुंबाची गोष्ट आहे की, नागपूरची एक अत्यंत मोठ्या घराण्याची दहागिरी आजपावेची कोणी कारणी देवली नाही. या घराण्याचे चित्रण १०-१२ ओळी नागपूरच्या एका निमुळत्या मध्यमक शेतकऱ्याच्या पुस्तकांत लिहिलेले आहे. पण या कुटुंबाचे मूळ मात्र अगदी त्याच्या व्यस्त प्रसंगात आहे. मोठ्याचे मूळ या घराण्यात रोगघाताने जर कोणी प्रामुख्याने करणीभूत झाले असेल, तर ते कोल्हटकरांचे घराणे होय. या घराण्याबद्दल आज कोणीही इस्टेट वाडी संभाळून नाही. या कुटुंबातील दो एका मुलांना दुसऱ्याचा एका त्याच्याच पुढांजल कुटुंबात दत्तक गेला, त्याच्या कुटुंबाबद्दल मात्र आज थोडी इस्टेट आहे. या लेखाला विशेष आचार नागपूरकर भोसले यांचे कामगिरीनाले (मुद्रः) पत्र नं. २ चा आहे' या हकीकतीत या कुटुंबाच्या राजकीय कामगिरीचा कुटुंबाच्या कथामुद्रापुरताच उल्लेख आला आहे.

२. या घराण्याचे मूळ पुरुष रामाजी नारायण हे होत. यांचे कोल्हटकर हे उपनांव 'कोळथरे' या मात्रावरून पडले आहे. कोळथरे हे दापोली तालुक्यांत असून त्यांची हद्द कै. लोकमान्य टिळक यांच्या चिखलगावास

१. याशिवाय नागपूर प्रांताचा इतिहास व गुप्ते बखर यांचाहि थोडा उपयोग केला आहे.

२. भास्करराम कोल्हटकरांच्या राजकीय कामगिरीचे चित्रण मी अन्यत्र १९४८ नंतर केले आहे.

लागून आहे. या गाथातील एक शाक्षण कुटुंब वाम या नांवाने प्रसिद्ध होत. त्यांमैकी एकजण नेवरे येथे गेला. हा गाव रत्नांगिरीपासून चार कोनांवर आहे. नेवरे येथे गेल्यावर यांना कोळथरकर वाम असं म्हणूं लागले. पुढे वाम हे उत्तरपद गळाले, जसे पंडित नेहरू यांच्या नांवातील 'कोल' हे उत्तरपद गळाले.

३. रामा जीला पाडवगड, प्रांत वाई, येथील बतनदारी होती व देशमुखीहि होत. त्याला रोथ नेदनी जावें लागत असे. वाटेत बांधना नदी व तोरावर भोवगडाचे पाला बापुजी, परसोजी व साबाजी भोसले हे बंधुवय घटल्या. पुढा राहत असत. बतनावर जात असता रामाजींचा येथे मुक्काम होई तेव्हा हे भोसले कुटुंब रामाजीस स्वयंभारासाठी शिष्यासंजाम देई. या योगाने कमाने दोन कुटुंबांचा स्नेह दृढ झाला. एकदा हव्यानी भोसल्यांना कुटुंबाद्वारा लुटून घेतले. रामाजीने जातीने हव्याकडे पाऊन त्या वेळी मददगारी केली व १८०० रु. दंड भरला. त्यासाठी रामाजींनी स्वयंभूची चोत्रवस्त विकली, परंतु आपल्या धरोव्याच्या माणसाना सोडवून आणले. एवढेच नव्हे तर त्यांना भोवगडावरून पाडवगडाकडे घेऊन आले व आपल्या वनगांवून पुरेसे खजाने देऊन घरदार करून दिले. भोसल्यांनीहि यांना आपली उपाध्यायकी दिली. बापूजी भोसले यांचे चिरजीव विंदाजी यांच्या पत्नीच्या पोटात दोन वर्षांपासून सळ होत, ते बाहेर येईना. दामुले विंदाजी फार चिंताग्रस्त असत. रामाजी हे साक्षात्कारी पुरुष असत. त्यांना श्रीरामचंद्राची उपासना असे. विंदाजीच्या पत्नीने त्यांचे तीर्थ नियमाने व श्रद्धापूर्ण अन्तःकरणाने घेणे मुळ केलें सळ बाहेर आले व श्रीरामाच्या कृपेन हा योग आला म्हणून मुलाचे नांव 'राघव' (रघोजा) असे ठेविले (इ. स. १६९३). रामाजींनी वर पुनः प्रसाद म्हणून आपल्या नित्य पूजतीत श्रीरामचंद्राची मूर्तिहि विंदाजीस दिली ती नागपुरांत भोसल्यांच्या देवघरांत असल्याचा निर्वाळा १८५४ साली उपरोक्त लेखाचे लेखक बापुजा जोवाजा यांनी दिला आहे. भोसल्यांना राजवाडा १८६४ साली जळाला त्या वेळी हे विनायक व मराठे यांचे बडिलांनी हिऱ्याचे पंचा-

१. वैद्यशास्त्राप्रमाणे हे कितपत शक्य आहे हा प्रश्न आहे.

यान मोवळें नेसून काढल्याचें कै. विनायकरावांनीं मया सांगितलें. परंतु हा मूर्ति काढली बिबा नाही, हें मो विचारलें नाही.

४. श्रीरंगजेव बादगहा वारल्यावर जेहा शाहूमहाराज मोगलांच्या कैदेन सुटून आपल्या मुलवांत यऊं लागल, तेहा सातान्याजवळ रामाजी कांदहेरकर हे स्वतःचा ज्येष्ठ पुत्र कांदहेरपंत व रघूजी दास घेऊन शाहूस भेटले. त्या वेळीं रघूजीचें वय केवळ १० वर्षांचें होतें. विठ्ठल कांदहेरजी टोरा या नांवाचे गृहस्थ शाहूबरोबर कैदेत होते. त्याच्या कन्येवर महाराजाचें स्वतःच्या मुलीसारखेच प्रेम होतें. ता कन्या कांदहेरराम दास हिच्यामुळे कांदहेरराम हे महाराजाचे 'जावई' झाले. त्यामुळे त्याचे सातान्यास जणें धेणें होत असे. ते रघूजीलाहि आपल्या बरोबर नेत. रघूजास अवतारी पुरुष समजण्यांत येई. त्यामुळे त्याला शोभेच असे एखादें पद मिळावें, असा कांदहेररामाची इच्छा होती. कांदहेरपंताचा गोविंद खंडो याचाहें आश्रय होत गेला. अनुकूल वेळ येताच कांदहेररामाची गोविंद खंडोमाफत महाराजांजवळ रघूजासचा गोष्ट काढला इकडे रघूजीचे चुकते कांदहेरजी हे चन्हाडात सेनासाहब होते, परंतु त्याच्या हाताखाली जो मुलुख होता, त्याच त्याच्याविषयी लोकांत व राज्यांत असंतोष होता, तेव्हा त्यांचेऐवजी रघूजास सेनासाहबपदाची वस्त्रे घावीं असा विचार झाला व त्याला भिडगीशांनीहि अनुमोदन दिलें. परंतु शाहूमहाराजास शंका आली की, चुकते पुतणे एक सल्यास जड जाईल, म्हणून कोणीही रघूजीच्या वर्तनाबद्दल जामीन यावयास हवा होता. कांदहेरराम पुढे आले व त्यांनी महाराजांची खात्री करून दिली. याउपर कुटुंबास एखादी सोयीची अशी राहण्यास जागा असावी अशी महाराजांचा कांदहेररामाची विनंती करता

१. कै. विनायकराव हे मला ९१ वर्षांच्या वयांत १९४४ सालीं मंटले. त्यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर १९५३. ते बी. ए. हात व त्यांनी पुनर्विवाह केला होता. ते वाड्याजवळच राहत व बडील उत्तम वैदिक होते. त्यांना विस्मृति येत चालली होती. हिऱ्याचे पंचायतनाबद्दल श्रीरंगाबादकर सांगतात (लंडन रेकार्डचा प्रकल).

देऊर (सातान्यासून ३ कोसावर) हा गाव वंशपरंपरा मोकासा देण्यांत आला. रघूजीस सेनासाहेबपदाची चरित्र देण्यांत आली. त्याचबरोबर मानलेले जावई कोन्हेरराम यांसहि कांहीतरी योग्य असें आंदण यांचे म्हणून त्यांस रघूजीची 'मुजुमी' देण्यांत आली.

५. यानंतर रघूजी वऱ्हाडांत गेले व पूर्वयोजनेप्रमाणे कान्होजी यास कैद करून त्यान सातान्यास रवाना केलें. रघूजीला चांदा, छत्तीसगड व बंगाल येथे मराठ्यांचा अंमल बसविण्याची आज्ञा झाली. तसेंच त्यांचेबरोबर कांही सरदारदरकदारहि देण्यांत आले व कोन्हेरराम आणि त्यांचे धाकटे वंधु भास्करराम रघूजीबरोबर आले. कोन्हेरराम यांस दोन पदे मिळाली. एक मुजुमीचे व दुसरे दिवाणगिरीचे. भास्करराम यांस सेनापतीचे अथात् वस्त्रीगिरीचे पद देण्यांत आलें. कोल्हटकरांनी आपले भोगत्यांचे उपाध्येषण भिक्रंभट जोशी यांचेकडे सोपविलें. हेच कै. अण्णासाहेब राजोपाध्ये यांचे मूल पुरुष होत. प्रत्यक्ष देव्हान्यांतील पूजा विधनाथभट रहाळकर यांचेकडे देण्यांत आली. यानंतर भास्करराम कोल्हटकर छत्तीसगड व बंगाल्यांत गेले. बंगाल्यांत त्यांनी चिगूम (वीरभूमि) येथे छावणी केली. बंगालच्या बाटेवर असतां छत्तीसगड घेतलें. कोन्हेरराम हे

१. हल्लीचे नामपूरकर मोसले घराण्याचे प्रमुख श्रीमंत राजे रघूजी महाराज यांस 'राजा ऑफ देऊर' ही पदवी चालू आहे. त्यांचे उत्पत्तिहि त्यांसच मिळतें.

२. मुजुमी-मुजूमदाराचें काम, दप्तरचें हुकूम वगैरे लिहिणें जमाखर्चाच्या हिशोबावर 'मोर्तब सूद' ही निशाणी लिहिणें, हें होतें. हा दर्जा पंतप्रमात्यासारखा आहे.

३. या कुटुंबासंबंधी वर माहिती आली आहे.

४. या कुटुंबाचे श्री. नारायणराव उर्फ नानासाहेब रामचंद्र हे आजचे (१९४८) प्रतिनिधि असून त्यांना कलापारखी (त० रामटेक) हा गाव मोकासा आहे. (हल्ली मोकासा नाहीत्ता झाला आहे, हें सांगणें नको. १९५९)

सद्यो...९

रघुजीबरोबर प्रयाग व गयेकडे तेजे. या सर्व घटना १७४२ सालच्या होत. भासल्याच्या सारख्या बंगाल्यात विशेषतः ओडीसांत स्वान्या व चक्रमकी हांत. त्यामुळे अलीवर्दीखान अगदी वासून गेला. तेव्हा भास्कररामाचा कपटा कसाहि करून काढावा म्हणून त्याने भास्कररामाचा कपटाने घात करावयाचें ठरविलें. ते सर्व यत्नांक कथानक इतिहासाच्या बाबतीस सुपरिचित आहे. थोडक्यात नागावयाचें म्हणजे भास्कररामास अलीवर्दीखानाने सामोरनाराची बोलणी करण्याच्या निपाने आपल्या भेटाने घेवोवणिलें. मनःकार येथे त्याने स्वागताकरिता एक मोठा तेंबू उभा राहिला होता. भास्करराम याम संशय न होता. तेव्हा अलीवर्दीखानाकडे जाणी करायला आलेले मुस्ताफाखान व ज्ञान वीरान यांना अनुक्रमे कुराणाचा व गंगेची शपथ घेतली व त्यांचे जोश दगाफटका होणार नाही म्हणून रात्री दिली. तराहि भास्करराम अलीवर्दीखानाकडे येतावया गेला नाहीं. त्याने आपले पाठीराखे म्हणून २१ लश्कर सरदार आपले घरोघर भेटण्या जागी नेले. भास्करराम तेंबूचे आज पोचताच पूर्व संकेताप्रमाणें अलीवर्दीखानाने तेथील कणातीत लश्कर देवलेल्या सदास्त्र सैनिकास इशारा केला व देण्याचे तणावे कापून टाकावयास सांगितले. शिपाई भास्कररामावर तुटून पडले व एकच गदारीत झाला. भास्कररामाची आणि त्याच्या सरदारांची निर्घृणपणें कत्तल करण्यांत आली. यावेळी भास्कररामाची स्त्री गदारी होती. तिला एका पठाणाच्या बायकोने डोली करून काशीस रवाना केले. प्रथम गयेंत व नंतर काशी येथे तिला ठेवण्यांत आले. ताईना काशीत पुढे झाला व त्याचें नांव काशीदास असें ठेवण्यांत आले. पुढे भास्कररामाच्या खुनाचा व त्याच्या सरदारांच्या हत्येचा सुड घ्यावा म्हणून स्वतः रघुजी बंगाल्यांत चालून गेला. शेवटी पुनः चौथ्यांदा त्याने आपले पुत्र जानोजी व मुघोजी यांस पाठविले. अलीवर्दीखानहि खंगला होता. तेव्हा त्याने तहाचें बोलणें सुरू केलें. १७५१ साली ओडीसा प्रांताचा कारभार व बंगाल बिहारवद्दल १२ लक्ष रुपये वार्षिक खंडणी (चौथ) देण्याचें कबूल केले. इकडे थोरल्या बंधून्ना भास्कररामाच्या निधनामुळे अतिशय दुःख झाल्याने त्याचें मन नागपूर राज्यांत रहावयास तयार होईना. रघुजीने

त्याला स्वतःला १५ हजार रु. ची वऱ्हाडात जहागिरी दिली व शिवाय स्वारी शिकारीचा खर्च देण्याचें कबूल केलें व तशी सनद करून दिली. हें कुटुंब पातूर येथे रहात असे, असें गोविंदाचे अभ्यासू श्री. सहस्रबुद्धे म्हणतात. हें जर खरें असेल, तर त्याच गांवीं राहात असलेले उत्तर भोसलेकालीन विठ्ठल बल्लाळ सुभेदार हे याच पातुरास कसे उदयास आले, हें समजून घेण्यासारखें आहे.^१

असो, पुढे भास्कररामाची स्त्री ताई हिच्या नांवाने वऱ्हाडाचा सुभा चालत होता व तिच्यातर्फे कृष्णाजी गोविंद हे कारभार करीत. यांचें आडनांव कोणीच न दिल्यामुळे यांचा पत्ता लागत नाही.

६. कोन्हेरराम हे शोकाक्रांत होऊन त्यांनी वाईकडे जाण्याची रघूजीला परवानगी मागितली. रघूजीने त्यांचें समाधान करून पाहिलें, परंतु त्यांची उदासीनता जाईना. कोन्हेरराम यास बाबूराव, गोविंदराव, लक्ष्मणराव व बळवंतराव असे चार पुत्र होते. यांच्या नांवाने रघूजींनी ४० हजार रु. सालीनाची नेमणूक करून दिचा व याशिवाय लग्नकाय प्रसंगींहि मदत देण्याचें कबूल केलें. ही सनद १७५२ इ. त करून दिली. बाबूराव कोन्हेरराम इकडे राहिले. बाकीचे बंधू आपापल्या गांवीं परत गेले. बाबूरावांनी मुजुमीची बहिवाट कांही दिवस केली. हे स्वारीवरहि जात. पुढे तत्पत विषडल्यामुळे नुसतीच सल्लामसलत देत.^२ रघूजीचा मृत्यु

१. यानंतर मी १९५३ सालीं पातूर नदापूर येथे जाऊन आलों. तत्पूर्वी डॉ. परांजपे, विठ्ठल बल्लाळचे वंशज यांचेशी पत्रव्यवहार व भेटी गोष्टीहि केल्या. पातूर येथे ताईचें बावर म्हणून आजहि प्रसिद्ध आहे, ही माहिती मला पातुरास मिळाली. तेथे बाडघांत रामपंचायत-नाचा मोठा देव्हारा आहे.

२. बाबूराव कोन्हेर हे पुढे उत्तरेच्या राजकारणांत पडले व यांचा व गणेश संभाजी खाडेंकर यांचा स्नेह जडला. नंतर पुढे ते क्षाशी प्रांताचे सुभेदार झाले. तिकडच्या कारभाराचीं त्यांचीं अनेक पत्रे आहेत. पत्रव्यवहारांतून असा सूर निघतो की, त्यांना नागपुरकर भोसल्यांचें राजकारण पसंत पडत नव्हतें.

१७५५ त साला. त्यांच्या १३ व्या दिवशी एक सोन्याची चवरी बाबूरावास देण्यांत आली. बाबूरावांच्या सेवेची जेव्हा आशा खुंटली तेव्हा त्यांचे एक वंधू बळवंतराव यांस जवळ केले व त्यांच्या स्वतःच्या नांवाने सालीना १० हजार रु. च्या उत्पन्नाची सनद करून देण्याचें त्यास आमीष दाखविलें, परंतु त्यांनी बाबूराव सोडून उर्वरित चौघा वंधूंच्या नांवाने सनद द्याव्या म्हणून आपणू घेतला व त्याप्रमाणे १७५७ साली सालीना ५० हजार रुपयांची सनद करून देण्यांत आली. एवढें झाल्यावर बळवंतराव मुजुमी करूं लागले परंतु पुढे दिवाकर पुनपोत्तम चोरबडे यांचें राज्यांत वर्चस्व वाढूं लागल्यामुळे बळवंतराव मागे पडले. तेव्हा बळवंतराव यांनी विचार केला की, “अशावे कोणे दिवशी रयासतीस धक्का वसून वडिलांचे नांवास दूषण लागेल. हें समजून हें न दाखवितां श्रीमंतगाहेंवास याचेचा वहाण करून देशी जाण्याविषयी विनंती करून आज्ञा घेऊन कारभारमंत्राचें सूत्र सोडून देशी रवाना झाले. तो पुन्हा नागपुरास आले नाहीत.” नेमणुकीपैकी ऐवज मात्र देशी पाठविण्यांत येई. हें सुधोजीपर्यंत चाललें. पुढे कांही दिवस द्वितीय रघूजीनेहि कुटुंबाचा मान ठेविला. त्याचप्रमाणे काशीराव भास्कर व त्याचे पुत्र भास्कर रामचंद्र व कृष्णराव असे तों त्यांचाहि हत्ती पालखी, डंका निशाण वगैरे मराठय निभवीत होते. रामचंद्र यांना अंतर्वेदीतीलहि सुभेदारी होती. ती १८२९ पावेतो चालली. पुढे सूत्र मिळत नाही.

७. कोन्हेरामचें कथासूत्र वर बळवंतरावापर्यंत आलें आहे. त्यांचे पुत्र जिवाजी यास द्वितीय रघूजीने पत्रें पाठवून १७८६ साली इकडे आणलें. त्यांना १८०० रु. सालीना व पालखीच्या संरजामासाठी बन्हाडांतील मांडवगड हा ३०० रु. वार्षिक उत्पन्नाचा गाव देऊन त्यांना नागपुरांत ठेवले. या शिवाय राज्यांतून लग्नप्रसंगी वगैरे विपुल मदत होत

१. यांच्या संबंधी १७९१ त ‘मागील प्रहर रात्री जिवाजीपंत कोल्हटकर यांचे घरास (दि० रघूजी) गेले’ असा उल्लेख सापडतो. बीज. सं. पत्र २९७.

असे. असे १८१५ इ. पावेतां चालले. द्वितीय रघूजीच्या मृत्यूनंतर आपासाहेबानीहि चालविले. आपासाहेबानंतर इंग्रजांच्या हातीं सर्वे राज्याची सूत्रे आलीं तेव्हा ६०० रु. नगदी नेमणूक व ३०० रु. चा गाव एवढेच राहिले. हे १८४४ पर्यंत चालले. तृतीय रघूजी कांही जादा नदत करीत. १८४४ सालीं भगवंतराव फडणवीस यांच्या शिफारसीवरून त्याजी नेमणूक बंद झाली व मुत्सद्दी म्हणून नगदी ६०० रु. वार्षिक नेमणूक कायम राहिली. त्यांचे पासून कमाविसीचे काम घेण्यांत आले. तृतीय रघूजी निवर्तल्यावर ४-६ महिने पार पडले. परंतु पुढे कमिशनर इलियट याने बापूजीकडून वृद्धपणामुळे काम होऊं शकत नाही, या तयारीवर त्यांना काढून टाकले. बापूजी १८७९ सालीं वारले. त्यांचा मुलगा रघुनाथ हा १८८९ सालीं होता. तो पुढे केव्हा वारला हे माहीत नाही. रघुनाथला दोन मुलगे, पैकी एक गणेश हा उपाध्येकडे दत्तक गेला. हेच गृहस्थ पुढे अण्णासाहेब उपाध्ये म्हणून नागपुरांत प्रसिद्धीस आले. यांना लेखकाने चांगले पाहिले आहे. हे गृहस्थ बरेच वृद्ध म्हणजे ४१-४५ वर्षांचे होऊन नागपुरास ४-२-१९१६ रोजी वारले. त्यांना पुत्र नसल्यामुळे त्यांनी रघुनाथ उर्फ भाऊसाहेब यांस दत्तक घेतले. हा गृहस्थ १२-८-१९२० रोजी वारला. अण्णासाहेबांच्या मूळ कोल्हटकर कुटुंबातील चंधू बाबूराव व त्याची बहीण सईबाई ही हांती. सईबाई बापटाकडे दिली. बाबूरावांचा मुलगा कृष्णराव हे कांहीच उत्पन्न न राहिल्यामुळे व चाडाहि नज्जलांत गेल्यामुळे जुलत्याच्या आश्रयाने आपल्या आईस घेऊन राहू लागले. पुढे अण्णासाहेब गेले. दत्तक भाऊसाहेबहि गेले. तेव्हा कृष्णराव कोंटन मार्केटमध्ये उदरपोषणार्थ दलाली करीत असतात. हल्ली म्हणजे १९४४ सालीं त्यांचे वय सुमारे ४५ वर्षांचे आहे. यांचा बाडा हल्लीच्या वेदशाळेजवळ असे. त्याचा कांही भाग त्यांनी त्या संस्थेम दिला. दुर्दैवाने त्यांनाहि संतति नाही. कोटे भास्करराम किंवा कोन्हेरराम कोल्हटकर व कोटे दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सापडून अगतिक म्हणून कापसाची दलाली करणारे, त्यांचे वंशज कृष्णराव. हे पाहिले म्हणजे एक तर 'काळाय

१. डॉ. के. ल. दप्तरी यांचे घराजवळ बापटांचा बाडा आहे.

तरुमै नमः' असें म्हणावेतें वाटतें किंवा स्वराज्याची तहान सुराज्याने भागत नाही, असेंहि म्हणावेतें वाटतें. नाही तर इंग्रजांच्या राज्यांत या पराक्रमी व अव्वल दर्जाच्या कुटुंबाची अशी वाताहत साली नसती. नागपुरांत कोणी पराक्रमी कोल्हटकर होऊन गेले हें देखील कोणास ठाऊक नाही. मग त्यांच्या नागपुरांतील ठावठिकाणाविषयी कोण सांगूं शकणार ! मलाच तर कोणी कोल्हटकरांचे वंशज नागपुरांत आहेत किंवा नाहीत हें हुडकून काढण्यास कोण प्रयास पडले.'

१. हा निबंध मी १९४८ सालीं वाचला. त्यानंतर श्री. कृष्णराव यांच्या आईश्रीहि माझी गाठ पडली. कुटुंबांतील जुने कागदपत्र त्यांना तरी कदाचित् माहित असतील म्हणून विचारलें तर त्यांना काही सांगतां आलें नाही. "उपाध्याय्यांच्या गणशतीच्या देवळांतील तळघरांत कांही अडगळ पडली आहे" असें ती आई म्हणाली. ती शोधून पहा, म्हणून मी कृष्णरावास विनंती केली, पण तें तळघर इतकें भीतिप्रद आहे की तेथे जाणें अशक्य आहे असें ते म्हणाले.